

Г. М. Пилипенко,
к. е. н., доцент, докторант, Національний гірничий
університет (м. Дніпропетровськ)

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ФОРМУВАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ І РИНКУ

На основі концепції інституціональної рівноваги досліджується процес взаємодії ринку і держави як механізмів суспільної координації. Визначаються чинники, які впливають на встановлення співвідношення державного регулювання і самоорганізації у функціонуванні економічних систем.

On the basis of the concept institutional balance process of interaction of the market and the state as mechanisms of public coordination is investigated. Factors which influence an establishment of a parity of state regulation and self-organizing in functioning of economic systems are defined.

ВСТУП

Для України, яка розбудовує економічний простір на ринкових засадах і водночас створює інститути громадянського суспільства, питання про економічну і політичну роль держави набувають особливої актуальності. Пройшовши період руйнації основ планової економіки і форсованого лібералізму, Україна усвідомила той очевидний факт, що вкотре здійснила велику історичну помилку. Надії на те, що інститути вільного ринку та демократії, імплантовані в український економічний і політичний простір, будуть так само ефективно працювати, як і у країнах розвинутої ринкової економіки, не виправдалися. Стало цілком зрозумілим, що будь-які соціальні трансформації не можуть відбуватися без урахування історичних особливостей розвитку кожної конкретної країни, її національно-культурних традицій, пануючих світоглядних систем та домінуючих координаційних інститутів. Саме формування механізму суспільної координації виявилось найбільш значимим і водночас найбільш складною проблемою перехідного періоду.

Оскільки сучасна економіка, як і суспільство в цілому, є складною системою з нелінійною динамікою та періодичним посиленням нестабільного розвитку, то для її нормального функціонування вкрай необхідна певна оформленість і впорядкованість. Індивіди, що складають будь-яку спільноту, розрізнені за фізичними, психологічними, культурними, когнітивними, соціальними, професійними, національно-етичними, конфесійними та іншими ознаками. У основі своєї поведінки вони цілком об'єктивно мають неоднакову мотивацію. Вже тільки завдяки цьому окремі суб'єкти не можуть

не переслідувати різних цілей і не керуватися різними, часто діаметрально протилежними інтересами. Тому для збереження системи як цілісного і функціонального утворення стає необхідним досягнення погодженості розвитку її окремих компонентів.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

У економічній науці ХХ століття остаточно визнано, що координація у суспільстві досягається за рахунок норм і правил, які вносять порядок і зміст у соціальну поведінку. Саме завдяки тому, що господарюючі суб'єкти у ході своєї діяльності виконують однакові правила поведінки і встановлений конститутивний порядок, соціум оформляється у більш або менш гармонійну структуру. Розглядаючи суспільство з точки зору способів досягнення такої впорядкованості, дослідники виділяють, з одного боку, вплив зовнішніх керівних факторів (організацію), а з іншого — дію виключно її внутрішніх елементів (самоорганізацію).

Організація і самоорганізація відрізняються одна від одної, перш за все, тим, що "у межах самоорганізації відповідна організація досягається завдяки внутрішнім факторам і відбувається ніби сама по собі, організацію завжди хтось або щось здійснює або направляє" [1, с. 112]. У силу цього самоорганізація пов'язується із ринком, а організація — із свідомою діяльністю людей, функціонуванням структур, що централізовано управляються і, перш за все, державою.

З теоретичної точки зору держава і ринок як механізми координації визначаються силами, що діють в одній площині — більше ринку означає послаблення ролі свідомого управління, і, навпаки, зростання масштабів державно-

го втручання в економічні процеси розцінюється як піддрив основ саморегулювання. Іншими словами, некомпенсоване посилення однієї із складових механізму координації відбувається, головним чином, за рахунок послаблення іншої. Однак, реальна практика є свідченням наявності більш складного діалектичного зв'язку між організацією і самоорганізацією, що потребує визначення їхнього оптимального співвідношення.

Метою даної статті є розгляд взаємодії ринку і держави в інституціональному контексті, визначення факторів і умов, які впливають на встановлення співвідношення державного регулювання і самоорганізації у функціонуванні економічних систем. Позитивне вирішення вказаних питань дозволяє з'ясувати сам характер формування в економічній системі співвідношення ринкових механізмів і державних регуляторів, а значить, і відкриває більш широкі можливості у досягненні ефективності управління соціально-економічними процесами.

РЕЗУЛЬТАТИ

Дослідження взаємодії ринкових і державних регуляторів в економіці — це лейтмотив всієї історії економічної науки. Починаючи від Платона і Арістотеля, через меркантилізм, класику, марксизм і аж до сучасних напрямів та шкіл економічної думки простягнулися дискусії про роль держави в економічних процесах. Одні мислителі палко відстоювали державний протекціонізм, інші — виступали за нічим необмежену економічну свободу.

Згодом такі крайні позиції дещо нівелювалися і поступово затвердилося розуміння того, що у механізмі суспільної координації мають бути присутніми обидві регулюючі сили. До такого консенсусу науковці прийшли багато в чому завдяки німецькій традиції, яка через теоретичні побудови А. Мюллера-Армака, В. Ойкена, О. Рюстова, Л. Ерхарда та успішну практику побудови соціального ринкового господарства продемонструвала світу принципову можливість ефективного функціонування моделі змішаної економіки. Тому, коли сьогодні мова йде про вплив держави на ринкові процеси, протистояння між представниками різних течій економічної теорії відбувається у сфері питань вже не стільки з'ясування самої необхідності державного втручання в економіку, скільки визначення його напрямів і оптимальних масштабів.

Неокласична теорія у особах таких видатних теоретиків, як Л. фон Мізес, М. Родбарт, М. Фрідман, Ф. фон Хайек, продовжуючи ліберальні традиції класичної школи, відводить державі досить незначну роль, пов'язану з необхідністю створення рамок умов діяльності господарюючих суб'єктів і компенсації "провалів ринку". Неоінституціоналізм, як і неокласика, розглядає державу з точки зору індивідуальних інтересів і дій її окремих громадян. На думку найбільш відомих представників даної течії, а саме: Д. Норта, Р. Коуза, О. Вільямсона, Р. Познера — держава в економічній сфері повинна виконувати функції, які слугують спрощенню і розвитку механізмів добровільного обміну.

З іншого боку, сучасні концепції марксистського та кейнсіанського напрямів, а також теоретичні побудови Дж. Стігліца і Ф. Фукуяма відстоюють об'єктивну неминучість посилення ролі держави у регулюванні економіки. І, як нова хвиля контраргументів, звучать застереження окремого крила інституціоналістів у особі Дж. Бюкенена, Г. Таллока, М.Олсона про провали держави, що полягають у її нездатності забезпечити ефективну алокацію ресурсів і відповідність соціально-економічної політики прийнятним у суспільстві уявленням про справедливість.

Невирішені питання щодо визначення меж втручання держави в економіку, а також особливе значення їх позитивного вирішення для трансформаційної економіки активізували відповідні наукові пошуки на пострадянському просторі. Сьогодні у сфері вітчизняних та російських досліджень, націлених на пошук загальних закономірностей функціонування і взаємодії сфер ринку і держави, працюють Л. Абалкін, Р. Грінберг, А. Олійник, І. Осадча, Ю. Пахомов, В. Полтерович, О. Рубінштейн, С. Серьогіна, В. Тамбовцев, А. Чухно, А. Шастітко та інші.

Незважаючи на існуючі досягнення, ще багато проблем залишається на сьогодні дискусійними і невирішеними, що пов'язано з виключною складністю предмета дослідження, а також нерозвиненістю методологічного аналізу перехідних процесів. Сьогодні у науковому співтоваристві відбувається непростий процес переосмислення багатьох положень, які затвердилися в економічній теорії, пошук адекватної методологічної основи аналізу суспільних трансформацій.

Завдяки розвитку системних досліджень, а також наукових пошуків міждисциплінарного характеру набуває розповсюдження підхід, згідно якого економіка розглядається як компонент більш широкої соціальної системи, у якій взаємодіють і взаємонакладаються одна на одну політична, ідеологічна, правова та культурна підсистеми. Тому у різні історичні періоди домінуючими факторами розвитку могли бути не тільки економічні, а й політичні, моральні, релігійні, національно-етнічні, культурні й інші чинники. Поєднуючись між собою, вони формували те особливе інституціональне середовище, в якому, власне, і відбувалася суспільна координація. Розуміння системної природи суспільства приводить до усвідомлення того факту, що як ринкові механізми, так і методи державного впливу не можуть вважатися самодостатніми і ефективними регуляторами економічного розвитку.

Незважаючи на принципи сутнісні відмінності, ці механізми багато в чому мають взаємодоповнюючий характер. Вони поєднуються між собою і переходять один в одного, складають близький до оптимального певний симбіоз, чим, власне, і зумовлюється висока ефективність моделі змішаної економіки. Однак, як свідчить історія, шлях до такого симбіозу лежить через диспропорції і суперечності, вирішення яких відбувається у процесі встановлення рівноваги між саморегулюванням і регулюванням під впливом цілої низки інституціональних чинників.

З'ясування характеру впливу таких чинників на формування оптимальних станів механізму суспільної координації, повинно, на нашу думку, відбуватися поза межами домінуючих у сучасній науці підходів, які ґрунтуються на теоріях ринкової і загальної економічної рівноваги. У цих моделях акцент ставиться на збалансованість суб'єктивних інтересів у категоріях попиту й пропозиції з одночасним досягненням станів стійкості, ефективних за Парето.

Однак, Парето-ефективність ще не означає відсутності у системі соціально-економічних проблем. На цю обставину вказує В. Кардаш — автор ідеї конфліктно-компромисної рівноваги. "Визначення економічної рівноваги тільки як виконання натуральних і подвійно пов'язаних з ними вартісних балансів є далеко не повним з точки зору досягнення соціально-економічних цілей суспільства і прояву реальних сил економічних відносин. Процеси формування соціально-економічної рівноваги не вичерпуються конфліктною стороною взаємодії (сили відштовхування у конкурентній боротьбі). Не менш важливу роль відіграють і сили тяжіння інтересів, у результаті чого формуються усупільнені інтереси ринкових агентів, коаліції, груп, блоків, суспільства в цілому, коли елементарні інтереси, які входять до їх складу, у певному змісті урівноважуються" [2, с. 24].

Отже, для розуміння того, як відбуваються взаємовідносини ринку і держави в сучасних умовах, поряд із саморегулюючими механізмами слід враховувати дію тих сил свідомого впливу, які здатні нав'язувати господарюючим суб'єктам свою волю і інтереси. Як справедливо відзначає В. Тамбовцев, "поряд з інституціональними нововведеннями, які вводяться через взаємодію груп спеціальних інтересів на політичній арені, — так би мовити, централізовано, — в економічній системі безперервно йде масовий, децентралізований процес відбору економічними агентами різних форм обмінних і інших інститутів" [3, с. 26].

Обираючи ті чи інші інституційні форми здійснення ринкових угод, продавці і покупці діють у межах так званого "ринку інститутів", під яким автор даного терміну С. Пейович розуміє процес, що дозволяє індивідам встановлювати правила гри у суспільстві [4]. Через свої добровільні взаємодії індивіди оцінюють правила, що вже склалися, визначають і перевіряють придатність нових. На цьому ринку взаємодіють як політична боротьба, так і економічна конкуренція, які у кінцевому рахунку приводять до конкурентної перемоги певного інституту. Цілком зрозуміло, що доки індивіди не дійшли консенсусу з приводу прийнятних інституціональних форм здійснення угод, доти будь-які вартісно-натуральні баланси у формі збалансованості попиту та пропозиції на товарних і факторних ринках не можуть вважатися стійкими. У силу цього ми пропонуємо використовувати розширене розуміння поняття соціально-економічної рівноваги, а саме — як рівноваги інституціональної.

Термін "інституціональна рівнова-

га" досить часто зустрічається в інституціональній теорії, однак найбільшого розповсюдження набуває в інтерпретації Д. Норта як "ситуація, коли ніхто із агентів не зацікавлений у перебудові діючого набору інститутів. При цьому вона не означає, що всі задоволені існуючими правилами, а тільки те, що відносні витрати і вигоди, пов'язані із зміною правил гри, не можуть її виправдати. Існуючі інституційні обмеження визначили і створили рівновагу" [5, с. 110—111].

Конкретний зміст таких обмежень складають економічні фактори, головним з яких є конкурентна боротьба, що створює стимули і здійснює тиск на поведінку господарюючих суб'єктів. Цей чинник більшою мірою визначає наявність та поширення ринкових форм координації. У свою чергу, зі свідомими факторами впливу пов'язані право, влада та ідеологія. Остання обмежує варіанти вибору інституціональних форм координації через формування механізму внутрішнього самоконтролю індивідів. У основі всіх виділених чинників знаходиться система цінностей, яка відображає, з одного боку, мотивації людей, а з іншого етичні, правові, економічні й політичні обмеження, що регулюють вибір тих чи інших способів реалізації мотивацій.

Отже, дія виділених чинників, попеременною силою їхнього впливу визначає співвідношення між державним і ринковим регулюванням у кожній конкретній економіці. Тому у реальності не існує як абсолютних меж саморегулювання і державного впливу, так і оптимальних параметрів їхнього поєднання поза конкретних історичних умов встановлення інституціональної рівноваги.

Якщо проаналізувати світовий досвід функціонування національних моделей регулювання, то очевидним стає факт існування історично зумовлених періодів посилення ролі держави в економічних процесах. Незважаючи на наявність певних відмінностей у ряді країн, усі ці періоди були пов'язані з особливими кризовими станами, які позначалися крайнім загостренням соціально-економічних і політичних суперечностей.

Вперше поставила під сумнів ідею саморегульованої ринкової системи небувала глибина кризи 1929—1933 рр., у ході якої Дж. М. Кейнсом була теоретично доведена ідея необхідності державного втручання в економіку, а практичні кроки реформ Ф. Рузвельта в США і нацистського уряду в Німеччині показали, що шляхом збільшення державних витрат можна стимулювати попит, розширювати зайнятність і сприяти зростанню прибутковості підприємницького сектора.

Ситуація другої світової війни також посилювала тенденцію до зростання державного впливу. Логіка військової економіки об'єктивно вимагає збільшення масштабів централізації і регламентації, а повоєний період потребує концентрації зусиль на відбудові зруйнованого господарства. У 40—50-ті роки всі без виключення країни Європи і США довели частку державних витрат у середньому до 30 % від ВВП і значно розширили сферу застосування адміністративних важелів управління [6, с. 140]. Посилення державної участі в еко-

номії відзначається і у період з 1960 р. по 1980 р., що було пов'язано із загостренням суперечностей міжнародного розвитку, появою нових корпорацій глобального типу і необхідністю забезпечення захисту національних інтересів у світовому масштабі [7, с. 84].

У періоди воєнних і інших надзвичайних подій, а також на фоні кризових ситуацій виникає своєрідний феномен погодженості індивідуальних і групових інтересів із суспільними, оскільки економічні й політичні потрясіння вимагають концентрації навколо сили, здатної вирішити проблеми. Досить часто, як показав аналіз, такою силою виступає держава. Однак, якщо інтереси груп, коаліцій і інших організаційних утворень можуть бути вирішені власними зусиллями, включається механізм відходу від домінуючої державної участі. Саме цим може бути пояснена хвиля лібералізації у 80-ті роки, що захопила США, Західну Європу і ряд країн Азії та Латинської Америки.

Нові умови максимізації прибутків за розгортання НТР і інтернаціоналізації вимагали більшої гнучкості малого і середнього бізнесу на фоні посилення монополічних позицій корпорацій, які володіли реальними фінансовими можливостями проведення масштабних НДДКР. Переважання прямих форм державного втручання заважало розгортанню приватної ініціативи, гальмувало розвиток інноваційного підприємництва. Курс на лібералізацію, однак, не означав поразку держави. У цей період через взаємодію і боротьбу політичних та економічних інтересів держави, корпорацій, профспілок та інших суспільних організацій відбувався тільки перегляд функцій держави, поділ сфер впливу між державним і приватним секторами економіки.

Цей процес багато в чому визначався характером інституціонального середовища у кожній конкретній національній економіці. Там, де існували сильні традиції підприємництва, розвинене конкурентне середовище і демократичні інститути, де панувала індивідуалістична ідеологія, підкріплена відповідними моральними настановами, саморегулюючі механізми виявилися найбільш ефективними. До таких країн відносяться, перш за все, США, Великобританія, Франція.

Водночас відсутність у суспільній свідомості домінуючих ліберальних цінностей, слабкість інститутів громадянського суспільства і нерозвиненість конкурентного середовища визначили за однакових економічних умов у ряді країн переважання не ринкових, а державних регуляторів. Показовими у даному відношенні є країни Східної Азії і, перш за все, Японія. Традиційні конфуціанські цінності, в основі яких знаходяться патерналістські традиції, сприяли формуванню у цих країнах унікальних економічних систем, в яких на тлі незначної долі перерозподілу ВВП через бюджет ринкові відносини поєднуються з досить жорстким впливом уряду на економіку.

Реалії розвитку українського суспільства свідчать про те, що при побудові національної моделі регулювання не були належним чином враховані ціннісно-культурні традиції народу. Надто швидкий відхід держави з економіки на початку трансформаційних

процесів, "шокові" варіанти лібералізації вступили в дисонанс з традиційними цінностями радянського суспільства, головними з яких були патерналізм, зрівнялівка, колективізм, загальні стандарти соціального забезпечення і справедливості, надія на сильну державу. На цьому підґрунті виникало несприйняття ринкових цінностей, відторгнення суспільною свідомістю нових норм і правил, що ускладнювало, а у ряді випадків робило неможливим проведення ліберально-демократичних реформ.

З часом розбудова інституціонального середовища ринкового типу привела до певної зміни ціннісних систем українців. Однак, повного затвердження індивідуалістичної моделі поведінки для більшості громадян так і не відбулося. Як свідчать результати соціологічних досліджень, за роки трансформаційного періоду у свідомості пострадянської людини сформувався вкрай суперечливий симбіоз ліберальних і патерналістських цінностей, що включає, з одного боку, засудження авторитарної влади, прагнення до демократичних свобод, які забезпечують вільний розвиток підприємництва, а з іншого — готовність прийняти авторитарні методи управління в ім'я встановлення порядку (необхідність "залізної руки"), вимога розширення масштабів перерозподілу доходів на користь малозабезпечених, досягнення високих соціальних стандартів за рахунок бюджетних коштів, підтримання низьких і стабільних цін [8; 9].

Подібні тенденції зберігаються і в теперішній час. За даними моніторингового дослідження 2008 р. Інституту соціології НАН України, щодо оцінки припустимого рівня втручання держави у функціонування економіки (тобто прийняття лібералізму чи патерналізму) та ставлення до вільного продажу землі виявлено, що близько половини опитаних дотримуються золотой середини, вважаючи за необхідне поєднання державного управління і ринкових методів, тоді як 30% виступають за повернення до планової економіки і тільки близько 7—8% бажали б мінімізації державного впливу на економіку [10, с. 314—323].

Такі крайні позиції дають можливість політичним партіям групувати навколо себе виборців, ідеологізованих або в душі радянських, або демократичних цінностей. Це свідчить про відсутність остаточної оформленості у суспільній свідомості ліберально-ринкових цінностей, що унеможлиблює розробку єдиного політичного курсу і не сприяє формуванню стійких станів інституціональної рівноваги в українському соціумі.

В Україні тільки відбувається формування регулюючих інститутів, а значить, і роль держави ні в якому разі не може бути такою, яку вона відіграє у економіці розвиненій. У силу існування нестабільності, крайньої мінливості базових елементів українського суспільства, наявності залишкових явищ попереднього розвитку перед державою виникають принципово нові завдання, які вона повинна вирішувати у процесі інституціональних перетворень. Специфічною функцією держави у трансформаційній економіці є необ-

хідність формування самого інституту ринку і створення умов, в яких він буде ефективно функціонувати. А це вимагає об'єктивного посилення ролі держави.

ВИСНОВКИ

Визнання взаємозалежності різних сторін життєдіяльності суспільства веде до розуміння його системної природи, у тому числі відносно закономірностей формування впорядкованості його елементів. Політичні, моральні, релігійні, національно-етнічні, культурні та інші чинники поряд з традиційними економічними розглядаються сьогодні як рівноправні фактори розвитку суспільства. Виходячи з цього, механізм регулювання національної економіки необхідно розглядати як такий, який під впливом цілої системи інституціональних чинників певним способом поєднує саморегулюючі і свідомо управляючі елементи.

Етичні, правові, економічні й політичні обмеження, що виходять із домінуючої у даний історичний період системи цінностей та регулюють вибір тих чи інших способів реалізації індивідуальних мотивацій в українському суспільстві, визначають значну роль державних регуляторів економічного розвитку.

Література:

- Осипов Ю. Принципы хозяйственной организации. — М.: Наука, 1993. — 206 с.
- Кардаш В. Материальная фактура и нематериальное содержание реальной картины экономического мира // Экономический вестник Ростовского государственного университета. — 2007. — Том 5. — № 4. — С. 22—30.
- Тамбовцев В. Институциональный рынок как механизм институциональных изменений // Общественные науки и современность. — 2001. — № 5. — С. 25—38.
- Pejovich S. The Market for Institution versus the Strong Hand of the State // Economic Institution, Market and Competition. — Cheltenham, 1996. — P. 124.
- Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки. — К.: Основа, 2000. — 189 с.
- Серегина С. Роль государства в экономике. Синергетический поход. — М.: Издательство "Дело и сервис", 2002. — 288 с.
- Осадчая И. Государство в постиндустриальной экономике и социал демократия // Мировая экономика и международные отношения. — 1999. — № 7. — С. 79—88.
- Лапкин В. В., Пантин В. И. Ценности постсоветского человека. Человек в переходом обществе. — М.: Полис, 1998. — 196 с.
- Левада Ю. А. Человек советский: пять лет спустя (1989—1994) // Экономические и социальные проблемы. Мониторинг общественного мнения. — № 1. — 1995. — С. 7—14.
- Парашевін М. Конфесійна належність і специфіка суспільних інтересів особистості // Українське суспільство 1992—2008. Соціологічний моніторинг. За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2008. — 636 с.

Стаття надійшла до редакції 29.09.2009 р.